

УДК 316.722:355.232

Катерина ГОРБАТЬКО,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

У статті проаналізовано результати експериментальної перевірки педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. З'ясовано, що формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників буде ефективним за умов організації фахової підготовки на засадах компетентнісного підходу з урахуванням моделі сучасного офіцера ДПСУ; впровадження в освітній процес додаткового спеціального навчального курсу з ідентифікації особистості й аналізу ризиків під час пропуску осіб через державний кордон; використання сучасних методів навчання, що базуються на аналізі досвіду діяльності офіцерів органів охорони державного кордону; регулярного моніторингу якості сформованості у курсантів зазначеної професійно важливої властивості.

Ключові слова: професійно-психологічна компетентність, фахова підготовка, майбутні офіцери-прикордонники, моніторинг якості, педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Оперативно-службова діяльність вимагає від офіцерів не лише необхідних психологічних якостей, але й досить широкого спектра психологічних знань і вмінь для грамотного та раціонального виконання завдань професійної діяльності. Як правило, у професійній діяльності офіцер-прикордонник вирішує різноманітні завдання в особливих умовах під час охорони державного кордону України. Ця діяльність і взаємодія з підлеглими вимагає від офіцера високої особистісної психологічної зрілості та компетентності. Режим роботи офіцера-прикордонника часто змінюється і залежить від ситуації на кордоні. З огляду на психологічний зміст професійної діяльності офіцерів органів охорони державного кордону слід зазначити, що є певні вимоги до їх знань із загальної, військової, практичної психології. Психологічний компонент має важливе значення у всіх видах та функціях професійної діяльності офіцера-прикордонника, особливо це стосується спілкування з підлеглими у процесі їх навчання та виховання, спілкування з громадянами України та іноземцями у пунктах пропуску через державний кордон, організації ефективної охорони державного кордону, збереження психічного здоров'я персоналу прикордонних підрозділів, здійснення психологічного супроводу тощо. Все це вимагає від офіцера високого рівня знань з психології, духовного світу підлеглих, умінь кваліфіковано, успішно, науково та психологічно обґрунтовано впливати на них у повсякденних та екстремальних умовах. Саме тому вивчення проблем формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників є важливим педагогічним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Сьогодні професійно-психологічна компетентність є предметом педагогічних, психологічних та акмеологічних досліджень. Учені (А. Деркач, В. Зазикін, А. Маркова) професійною компетентністю позначають високий рівень спеціальних професійних знань, володіння різними сферами професійної діяльності, глибоке розуміння насущних професійних проблем, ділову надійність, здатність успішно й безпомилково вирі-

шувати широке коло професійних завдань. Дослідники (О. Бодалєв, А. Деркач, В. Зазикін, Н. Кузьміна, А. Маркова та ін.) [1; 3] підкреслюють, що професійно-психологічна компетентність є важливою для будь-якої професійної діяльності, особливо для тієї, що належить до типу “людина-людина”, “людина-група”. Це обумовлено тим, що від рівня сформованості психологічної компетентності в таких видах професійної діяльності залежить і її ефективність.

Що стосується вивчення проблем формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників, то слід зазначити, що на сьогодні вивчено окремі аспекти цієї проблеми. Військові педагоги розглядали лише окремі аспекти психологічної підготовленості майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності, зокрема в аспекті культури спілкування (О. Мисечко, В. Назаренко, Н. Черноусенко), культури управління та формування організаторський здібностей (О. Луцький, Л. Мотозюк, М. Тарнавський та ін.), формування важливих професійних якостей (Д. Іщенко, О. Михайлишин, В. Райко, О. Трембовецький та ін.).

Метою статті є висвітлення результатів експериментальної перевірки педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час визначення педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності у майбутніх офіцерів-прикордонників було враховано напрацювання вчених у цій сфері. Аналіз праць різних дослідників (В. Байденко, Н. Бібік, О. Пометун, О. Овчарук, А. Хуторської та ін.) з проблеми професійної компетентності засвідчив, що для її формування автори пропонують ті підходи та шляхи, які найбільшою мірою враховують мету та завдання підготовки фахівців, а також специфіку їх професійної діяльності. Ідеться передусім про компетентнісний підхід, який спрямований на активізацію діяльності курсантів як суб'єктів навчальної діяльності. Професор О. Діденко, з яким ми повністю погоджуємося, вважає, що “на відміну від традиційних підходів, де навчальна діяльність зводиться до процесу набуття знань, умінь і навичок, компетентнісний підхід передбачає їх єдність, взаємопроник-

нення та доповнення іншими, не менш важливими, компонентами. У його основі, як і при діяльнісному підході, лежить ідея діяльнісного (активного) характеру змісту освіти. Проте при компетентнісному підході навчальна діяльність спрямована на інший результат – формування в суб'єктів навчання системи компетенцій (компетентностей). Зміст останніх включає в себе і їх особистісне ставлення до предметів та процесів, що є необхідними для продуктивної діяльності щодо них”. Тому компетенції набувають значення власних цінностей суб'єктів навчання [5].

Саме тому в останніх дослідження у галузі педагогіки науковці і педагоги-новатори беруть за основу компетентнісний підхід, який обумовлює спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток базових (основних) і предметних компетентностей особистості. Саме компетентнісний підхід дозволяє якнайповніше враховувати мету фахової підготовки – формування в процесі навчання професійної компетентності, що містить знання, уміння, ставлення, досвід діяльності та поведінкові моделі особистості у професійній сфері.

Для реалізації компетентнісного підходу в освітньому процесі було визначено перелік необхідних офіцеру-прикордоннику компетентностей, з'ясовано зміст (напрями набуття) кожної з них та ідентифіковано їх з окремими предметами. З урахуванням цього першою умовою формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників було визначено організацію фахової підготовки на засадах компетентнісного підходу з урахуванням моделі сучасного офіцера ДПСУ. Для цього було передбачено в системі фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників проаналізувати зміст професійно спрямованих дисциплін і визначити коло тих знань та умінь, що стосуються власне професійно-психологічної компетентності. Зокрема основну увагу ми звертали на дисципліни циклу професійної та практичної підготовки. Це такі дисципліни, як “Охорона державного кордону прикордонним підрозділом”, “Психологія управління”, “Служба прикордонних нарядів у пунктах пропуску через державний кордон” та “Паспортний контроль”.

Зокрема було з'ясовано, що під час вивчення курсантами такої навчальної дисципліни, як “Служба прикордонних нарядів у пунктах пропуску через державний кордон”, важливо звертати увагу на такі аспекти професійно-психологічної компетентності: психологічна складова організації служби зміни прикордонних нарядів у пунктах пропуску через державний кордон України, психологічна підготовка зміни прикордонних нарядів до несення служби у пунктах через державний кордон України, психологічна готовність до несення служби зміною прикордонних нарядів, психологічна складова спеціальних заходів з пошуку правопорушників, локалізації кризових (нестандартних) і конфліктних ситуацій у пунктах пропуску через державний кордон, психологічний аспект дій персоналу щодо ведення спеціальних заходів з пошуку правопорушників і локалізації кризових (нестандартних) та конфліктних ситуацій у пунктах пропуску через державний кордон, психологічний компонент оперативно-службової діяльності на ділянці відділу прикордонної служби та ін.

Було також передбачено, що під час вивчення, наприклад, навчальної дисципліни “Психологія управління” важливо звертати увагу курсантів:

на психологічне забезпечення діяльності підрозділів охорони державного кордону як суб'єкта інтегрованого управління кордонами;

психологічні засади оперативно-службової діяльності органу охорони державного кордону, мобільних підрозділів ДПСУ (тактики їх застосування), а також діяльності прикордонних представників (уповноважених);

психологічні аспекти оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби;

психологічну складову організації управління службою підрозділу охорони державного кордону на посаді начальника відділу прикордонної служби, начальника відділення інспекторів прикордонної служби;

психологічний аспект управління відділенням інспекторів прикордонної служби під час виконання завдань з охорони державного кордону;

психологічні засади підтримання постійної взаємодії із співробітниками підрозділів органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів і представниками органів місцевого самоврядування під час виконання завдань з охорони державного кордону.

Загалом ми з'ясували, що під час вивчення зазначеної навчальної дисципліни потрібно, щоб курсанти уміли використовувати психологічні знання при організації службової діяльності відділу прикордонної служби, відділення інспекторів прикордонної служби та здійсненні керівництва оперативно-службовою діяльністю відділу прикордонної служби, відділення інспекторів прикордонної служби під час виконання завдань з охорони державного кордону.

Для побудови професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах компетентнісного підходу було чітко визначено складові професійно-психологічної компетентності, які з урахуванням вимог до сучасного офіцера ДПСУ необхідно сформувати під час вивчення фахово спрямованих дисциплін.

Під час визначення другої педагогічної умови формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників було враховано дослідження з проблем реалізації компетентнісного підходу, а також напрацювання в сфері акмеології та розвитку професіоналізму фахівців. Зокрема для нас важливою була позиція вчених (Є. Климов, К. Платонов та ін.) щодо того, що основою розвитку усіх компонентів компетентності є насамперед необхідні знання, саме вони є необхідною базою осмисленого формування та розвитку професійно-психологічних умінь і якостей, тобто базовим є когнітивний компонент. Дослідники А. Деркач, В. Зазикін, А. Карпенко та ін. при цьому звертали увагу на алгоритм продуктивного розвитку психологічної компетентності фахівців, що включає послідовне досягнення трьох рівнів розвитку: на першому рівні здійснюється нагромадження й осмислення відповідних знань, на другому – формування вмій і навичок діяльності (або її якоїсь функції), на третьому – рефлексія власної діяльності, ефективно її виконання, подальший розвиток [1].

З урахуванням цього для формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників було розроблено

і впроваджено в освітній процес додатковий спеціальний навчальний курс з ідентифікації особистості й аналізу ризиків під час пропуску осіб через державний кордон. При визначенні змістового наповнення спецкурсу було враховано результати аналізу специфіки професійної діяльності офіцера-прикордонника та необхідності у виконанні завдань професійної діяльності задіяння складових професійно-психологічної компетентності. Ми враховували, що найчастіше офіцери у пунктах пропуску повинні бути обізнані з проблемами щодо ідентифікації особи в процесі перевірки документів осіб, які перетинають державний кордон, щодо об'єктів та способів ідентифікації людини за зовнішністю, а також суб'єктивних та об'єктивних чинників, які впливають на здійснення ідентифікації зовнішності людини.

За основу спецкурсу було взято модульне навчання із практичними й контрольними завданнями обсягом 108 годин (3 кредити). Загалом спецкурс складався з трьох модулів: “Аналіз вербальної та невербальної поведінки”, “Розпізнавання самозванця” і “Відбір пасажирів та способи приховання контрабанди”. Завданням першого модуля “Аналіз вербальної та невербальної поведінки” було навчання курсантів умінню розрізняти неправдиві вияви поведінки. Ми звертали увагу на типи запитань, які треба задавати під час перевірки у пунктах пропуску через державний кордон: запитання, що допускають різні відповіді, незагрозливі запитання, несподівані запитання та своєрідні запитання. Важливе значення ми надавали вивченню принципів опитування та ознакам неправдивих відповідей.

Значна увага зверталася на перешкоди, що заважають інспектору прикордонної служби сприйняти інформацію: тенденція вірити людям, неправильне розуміння поведінки, комунікативні або мовні перешкоди, упередження й необ'єктивність. При цьому на практичних заняттях ми вчили розпізнавати обман за вербальними ознаками, насамперед такими, як нестача чи пропуск деталей, невизначені й ухильні відповіді або пихаті й сповнені обурення. Курсанти пояснювали, що означає, коли особа відповідає швидко на запитання або занадто контактна й поступлива, змінює відповіді на запитання, повторює запитання інспектора, дає прямі відповіді “так” і “ні”, чітко відповідає на

запитання, дає відповіді, які співвідносяться з поведінкою, відповідає без коливань. Аналізували курсанти й інші характеристики: коли особа скаржитися, протестує, занадто дружня, контактна та поступлива, повторює запитання, дає занадто докладні відповіді, відповідає, не даючи відповіді або перебиває.

Під час вивчення теми “Розпізнання обману за невербальними ознаками” курсанти звертали увагу на такі невербальні ознаки обману: паузи у поведінці, затримки, значні пересування, рухи тіла, посування назад, недоречний контакт очей, недоречна поза, поправлення одягу, крутіння годинником або поправлення прикраси, розгляд нігтів, поправлення окулярів, прибирання навкруг себе, ховання рота або очей, постукування або погойдування ногами, потирання рук, прочищення горла, кахикання, покусання нігтів, губ, олівця та ін. Окремо ми розглядали розпізнання обману за одягом (чи відповідає клімату, професії особи, дозволяє щось сховати та ін.). Загалом вивчення цього модуля допомагало вчити курсантів того, як треба виявляти вербальні та невербальні ознаки поведінки та на цій основі робити психологічний портрет осіб, що перетинають державний кордон у пунктах пропуску.

Третя педагогічна умова передбачала використання сучасних методів навчання, що базуються на аналізі досвіду діяльності офіцерів органів охорони державного кордону. Одним з поширених методів при цьому був такий вид імітаційних активних методів навчання, як аналіз конкретних ситуацій. Наприклад, під час вивчення теми “Методи відволікання уваги” курсанти, переглянувши відеофрагменти, аналізували поведінку осіб у пунктах пропуску та методи, що їх вони використовували для відволікання уваги (надмірна приязність, грубість, незвична засмученість, агресивність, галасливість, розігрування сцен, похвальба знайомствами та ін.).

У свою чергу під час вивчення навчальної дисципліни “Служба прикордонних нарядів у пунктах пропуску” (тема № 1 “Організація служби зміни прикордонних нарядів у пунктах пропуску на ділянці відділу прикордонної служби”) ми звертали увагу на уміння курсантів аналізувати та оцінювати ризики на ділянці відділу прикордонної

служби. Зокрема курсанти повинні були на основі запропонованих документів і відеосюжетів здійснити аналіз ризиків протиправної діяльності, віднесеної до компетенції ДПСУ на ділянці відділу прикордонної служби щодо осіб та транспортних засобів, які прямують через державний кордон. Окремо ми звертали увагу на психологічну складову дій інспекторського складу щодо оцінки ризиків під час здійснення прикордонного контролю.

Пошукові (евристичні) методи навчання було застосовано для формування і розвитку вмій та навичок конкретної професійно-психологічної діяльності у нетипових, непередбачуваних ситуаціях [4, с. 147]. Важливе значення при цьому мав такий метод активного навчання, як ділові ігри. Наприклад, у діловій грі “Дії персоналу при виникненні нестандартних та конфліктних ситуацій у пунктах пропуску через державний кордон України” ми опрацьовували з курсантами різні психологічні аспекти вирішення ситуаційних завдань щодо дій персоналу при локалізації нестандартних ситуацій у пунктах пропуску, а також ситуаційних завдань щодо дій персоналу при виникненні конфліктних ситуацій у пунктах пропуску.

Під час зазначених ділових ігор спільна діяльність мала характер рольової взаємодії, що розгорталася відповідно до правил й норм бесіди у пункті пропуску. Для розгортання повноцінної гри учасники дотримувались передбачених правил, підпорядковувались “нормам” професійних відносин і дій. У кінці гри було передбачено обговорення її результатів. Загалом ігри суттєвим чином допомагали відпрацьовувати професійно-психологічні уміння і навички курсантів. Цей метод навчання сприяв формуванню у курсантів професійно орієнтованого мислення, залучав їх до колективної пізнавальної діяльності тощо. Весь процес формування професійно-психологічної компетентності при цьому мав поетапний характер: від набуття професійно-психологічних знань під час лекційних і практичних занять до моделювання професійної діяльності під час ділових ігор.

Окрім цього, важливим методом формування професійно-психологічної компетентності було виконання курсантами дослідницьких завдань. Наприклад, під час вивчення навчальної дисципліни

“Паспортний контроль” курсанти повинні були опрацювати матеріал та подати результати вирішення завдань на такі теми: “Рекомендований план проведення співбесіди у пункті пропуску”, “Психологічні типи людини та їх характеристика”, “Психологічні аспекти оглядової роботи в ДПСУ”, “Ознаки невербальної поведінки людини”, “Ознаки вербальної поведінки людини” та ін. Оцінка за виконання завдання була обов’язковим компонентом залікової оцінки зі спецкурсу “Ідентифікація та перевірка в пунктах пропуску”.

Відповідно до четвертої педагогічної умови ми проводили регулярний моніторинг якості формування у курсантів професійно-психологічної компетентності. Основну увагу при цьому було зосереджено на виборі таких критеріїв, форм і методів оцінювання досягнень курсантів, які дозволяли дати реальну оцінку сформованості професійно-психологічної компетентності.

Оцінювання під час формувального експерименту охоплювало три етапи. На першому ми визначали ступінь оволодіння курсантом навчальним матеріалом і рівень сформованості професійно-психологічних знань. Потім послідовно було визначено освітні потреби курсантів і стратегії подальшого навчання для досягнення передбачених цілей. При цьому ми виявляли потреби курсантів в оволодінні незасвоєними навичками та вміннями. На другому етапі ми оцінювали зміст, джерела, засоби, форми, методи формування професійно-психологічної компетентності курсантів, якість програм навчання, ефективність процесу навчання і діяльність викладачів і курсантів. При цьому ми аналізували і давали оцінку відібраному змісту, обраним джерелам, засобам, формам і методам формування професійно-психологічної компетентності курсантів. Було передбачено оцінювати не так навички та вміння курсантів, як ефективність процесу навчання та якість програми формування професійно-психологічної компетентності. Постійна діагностика рівня сформованості професійно-психологічної компетентності дозволяла курсантам наочно представити цей процес, бачити свої успіхи та недоліки і разом з викладачем знаходити шляхи вирішення проблем. На третьому етапі ми здійснювали діагностику змін у процесі формування особистісних якостей курсантів.

Після проведення експериментальних заходів було виявлено, що результати за всіма критеріями в експериментальній групі значно перевищують результати контрольної групи, що підтвердило ефективність упроваджених педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Зокрема високий рівень професійно-психологічної компетентності мали 14,77 % курсантів експериментальних груп, що на 6,82 % більше, ніж до експерименту; середній – 45,45 % (на 11,36 % більше, ніж до експерименту), низький – 39,77 % (на 18,18 % менше, ніж до експерименту). У контрольних групах рівні сформованості професійно-психологічної компетентності такі: високий рівень мали 11,90 % курсантів, що на 2,38 % більше, ніж до експерименту, середній – 34,52 % (на 1,19 % більше, ніж до експерименту), низький – 53,57 % (на 3,47 % менше, ніж до експерименту).

Порівняння результатів констатувального й контрольного етапів дослідно-експериментальної роботи засвідчило, що у курсантів експериментальних груп відбулося значне підвищення сформованості професійно-психологічної компетентності внаслідок упровадження розроблених педагогічних умов формування професійно-психологічної компетентності.

Висновки. Результати проведеного дослідження з впровадження розроблених педагогічних умов та моделі формування професійно-психологічної компетентності засвідчили якісні позитивні зрушення, що відбулися в структурних компонентах професійно-психологічної компетентності курсантів експериментальних груп порівняно з курсантами контрольних груп. На основі проведеного дослідження було розроблено медичні рекомендації науково-педагогічному складу щодо формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійно-психологічної компетентності у процесі їх фахової підготовки.

Перспективами подальших досліджень є розробка методичних рекомендацій з формування професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі їх фахової підготовки.

Список використаної літератури

1. Деркач А. А. Акмеологические основания развития профессиональной компетентности кадров управления : монография / А. А. Деркач, Е. В. Куликова, Е. В. Селезнева. – М. ; Псков : ПОИПКРО, 2007. – 114 с.
2. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : колект. моногр. ; під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С, 2004. – 112 с. – (Бібліотека освітньої політики).
3. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1996. – 312 с.
4. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі : навч. посіб. / В. М. Нагаєв. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – 232 с.
5. Діденко О. В. Особливості впровадження компетентнісного підходу у професійну підготовку майбутніх офіцерів у ВНЗ / О. В. Діденко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України . – 2014. – Вип. 3. – Режим доступу : [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnadps_2014_3_6%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Vnadps_2014_3_6%20(5).pdf)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Діденко О. В.

Стаття надійшла до редакції 2.12.2016.

Горбатько К. Результаты экспериментальной проверки педагогических условий формирования профессионально-психологической компетентности будущих офицеров-пограничников

В статье проанализированы результаты экспериментальной проверки педагогических условий формирования профессионально-психологической компетентности будущих офицеров-пограничников. Установлено, что формирование профессионально-психологической компетентности будущих офицеров-пограничников в процессе профессиональной подготовки будет эффективным в условиях организации профессиональной подготовки на основе компетентностного подхода с учетом модели современного офицера ГПСУ; внедрения в образовательный процесс дополнительного специального учебного курса по идентификации личности и анализа рисков во время пропуска лиц через государственную границу; использования современных

методов обучения, основанных на анализе опыта деятельности офицеров органов охраны государственной границы; регулярного мониторинга качества сформированности у курсантов указанного профессионально важного свойства.

Ключевые слова: *профессионально-психологическая компетентность, профессиональная подготовка, будущие офицеры-пограничники, мониторинг качества, педагогических условий формирования профессионально-психологической компетентности.*

Gorbatko K. The results of experimental verification of pedagogical conditions of formation of is professional-psychological competence of the future border guard officers

The article analyzes the results of experimental verification of pedagogical conditions of formation of is professional-psychological competence of the future border guard officers.

It was found that the latest research in the field of pedagogy, scientists and educators, innovators use competence-based approach, which involves the orientation of the educational process in the formation and development of base and subject the individual competencies. That competence approach allows most fully take into account the purpose of the training – the formation of the learning process of professional competence.

The study found that the formation of the professional and psychological competence of the future border guard officers will be effective in terms of organization of vocational training on the basis of competence approach based on the model of the modern border guard officers; introduction in educational process of special additional training course on identification and analysis of risks during the crossing of persons across the state border; the use of modern teaching methods based on the analysis of the experience of the officers of the state border protection agencies; regular monitoring of the quality of formation of cadets this professionally important properties.

Keywords: *professional psychological competence, training, future-guards officers, quality monitoring, pedagogical conditions of formation of is professional-psychological competence.*